

DR. GAAL GYÖRGY

## UNITÁRIUS ISKOLAÜGY A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az unitárius egyház megalakulásától, 1568-tól kezdve élt a reformáció három nagy kulturális eszközével: az anyanyelvet használta, támogatta a könyvnyomtatást, iskolákat alapított és fejlesztett, hogy a műveltséget minél szélesebb rétegekhez eljuttassa. Évszázadokon át az unitáriusokat különösen iskolaszerető felekezetként tartották számon, amely jóformán valamennyi egyházközségéhez egy-két tanerős iskolát társított, rangos gimnáziumokat és főiskolát éltetett. Az 1867-es kiegyezésig Erdély földjén a tanügy teljes egészében az egyházakhoz kapcsolódott az elemitől az akadémiáig. A kiegyezés után azonban a magyar állam tanintézetek sorát létesítette, s a felekezetektől is készségesen átvállalta az elemi oktatás terhének jelentős részét. Különösen a magyar nyelvű felekezetek éltek e lehetőséggel, s bízva a magyar államban elemi iskoláikból sokat szerződéssel vagy anélkül átengedtek a községeknek. A gimnáziumok nagy többsége is szerződést kötött az állammal, amelynek értelmében anyagi támogatáshoz jutott, de el kellett fogadnia az állami tantervet, s eleget kellett tennie bizonyos elvárásoknak: megfelelő számú és képesítésű tanárok alkalmazása, kielégítő méretű és kellően felszerelt épület biztosítása.

A kolozsvári székhelyű Magyarországi Unitárius Egyháznak a 19. század végén háromféle oktatási intézménye volt: elemi iskolája, gimnáziuma és főiskolája.

A kiegyezés előtt az unitáriusok 108 *elemi iskolát* tartottak fenn. Az 1868-as népoktatási törvény nyomán az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1870-ben kimondta: „Mihelyt a községek a törvény kívánalmának megfelelő jól rendezett községi iskolákat állítanak, hajlandó lesz felekezeti iskoláinkat – melyeket úgyis csak híveink túlfeszített áldozatkészségével tudtak fenntartani – megszüntetni...”<sup>1</sup> Ennek az engedékenységnak nyomán 1884-re 38 iskola vált községivé, 7 pedig megszűnt. Ehhez az is hozzájárult, hogy az állam 1876-tól a felekezeti tanítóktól szintén elvárta a diploma megszerzését. Ennek a megmaradt iskolákban 1880-ra eleget is tett az unitárius tanszemélyzet. A millenniumkor, az 1896/97-es tanévben 38 unitárius elemi iskola működött 45 tanítóval. A század végéig a szám tovább csökkent, 1900-ban már csak 32 iskoláról szólt a főtanácsi jelentés (egyházköriként: Kolozs-Doboka – 5, Aranyos-Torda – 3, Küküllői – 0, Marosi – 12,

1 Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*. Cluj, 1936. 285–300. Innen a további adatok is.

Székelykeresztúri –10, Udvarhelyi – 0, Felsőfehéri – 0, Háromszéki – 2). A következő évben a székelykeresztúriak 2 új iskola működését jelentik, úgyhogy 34 elemi tarthatnak számon.<sup>2</sup> A világháború végéig még néhány elemi szűnik meg, így a hatalomváltáskor már csak 29 iskolát említenek.<sup>3</sup>

Az új államhatalmi viszonyok közt a magyar felekezetek sietve visszaveszik iskoláikat, s épületeikben újra megnyitják a felekezeti képzést. Az 1920 augusztusában tartott főtanácsi ülésen az iskolai ügyek közt jelentik: „Szerveztünk 59 elemi iskolát, melyből azonban 4 az ismeretes körülmények miatt nem nyílhatott meg.”<sup>4</sup> A községi, állami tanítók is szívesen vállalták egyházi keretben hivatásuk folytatását, erre utalnak a jelentésben: „Kinevezett a főtisztelendő püspök úr 57 tanítót, 31 tanítónőt, összesen 88 tanerőt.”<sup>5</sup> A következő tanévben azonban a román állam mint a magyar állam jogutóda az egykori szerződések értelmében sorra foglalta el – főleg a vegyes lakosságú falvakban – az iskolaépületeket, s román tannyelvű állami iskolákat létesített. Úgyhogy 1920 decemberéig 21 újraalakított unitárius iskola szűnt meg épülete lefoglalása miatt. 1921/22-re már csak összesen 46 iskola maradt működésképes. A szám tovább apadt a következő tanévben, 43 majd 40 iskolát jelentenek.<sup>6</sup> A Nevelésügyi Bizottság 1938-as főtanácsi ülésre készített jelentése<sup>7</sup> szerint az előző tanévben 33 felekezeti elemi iskolát tartottak fenn az unitáriusok (egyházkörönként: Kolozs-Doboka – 3, Aranyos-Torda – 3, Küküllői – 5, Marosi – 12, Székelykeresztúri – 5, Udvarhelyi – 0, Felsőfehéri – 0, Háromszéki – 5). Ez a helyzet az 1948-as államosításig alig módosul, akkor 34 elemi iskola elvételéről szól a jelentés.<sup>8</sup> Ezek a következők:

- 2 Vö. A Magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1900. évi október 28–30-án Kolozsvárt tartott üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv. Kolozsvárt, 1900.; A Magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1901. évi szeptember 22–25-én Kolozsvárt tartott üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv. Kolozsvár, 1901. (táblázat-melléletek)
- 3 Gál Kelemen: *Az Unitárius Egyház*. In: Pásztortűz Almanach 1925. Cluj-Kolozsvár, 1925. 137–146. Ez az adat szerepel Balogh Júliánál (*Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*. Budapest, 1996. 41.) is. Ezzel szemben Barabás Endre (*A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918–1940–1941*. Kecskemét, 1944. 7.) 1918 szeptemberéből csak 26 unitárius népiskoláról tud.
- 4 Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napján Kolozsvárt tartott üléseiről. Cluj–Kolozsvár, 1922. 41.
- 5 Uo.
- 6 A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1921. október 30–31. napjain Kolozsvárt tartott gyűlése Jegyzőkönyve. Cluj–Kolozsvár, 1921. 24., 27., 29. Vö. Gál Kelemen: *Az Unitárius Egyház*. I. h.
- 7 A Nevelésügyi Bizottság (elnöke Gál Kelemen) jelentése az 1937/38-as tanévről 1938. szeptember 22-i keltezéssel. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (EUEGY) EiÁ jelzet 114. sz. 2186/ 1938 EKT iktatószám.
- 8 Jelentés a felekezeti elemi iskoláink leltározásáról és átvételéről. 1948. szeptember 13. EUEGY KüA jelzet 150, 167. sz. 1002/1948 EKT iktatószám. Bizonyára ezek a működő iskolák voltak. Az 1990-es években még Bözöd, Désfalva, Gyepes, Homoródszentmárton, Homoródszentpál,

Kolozsvár, Magyarország (Kolozs-Doboka); Mészkö, Alsófelsőszentmihály, Szind (Aranyos-Torda); Ádamos, Bethlenszentmiklós, Dombó, Dicsőszentmárton, Harangláb, Magyarásáros (Küküllői), Ikland, Nyárádgálfalva, Nyárádszentlászló, Nyomát, Nyárádszentmárton, Csíkfalva, Buzaháza, Jobbágyfalva, Szentháromság, Kisadorján, Vadad, Székelykál (Marosi); Székelyszentmihály, Magyarzsákokod, Rava, Firtosmartonos, Csehétfalva, Székelykeresztúr (Székelykeresztúri); Árkos, Bölön, Kökök, Nagyajta, Sepsiköröspatak (Háromszéki egyházkör). Összegezve megállapítható, hogy a századeleji 32–34 iskola nagyjából megfelelt az unitárius hívek számának, ennyi bizonyult életképesnek, s némi ingadozással az államosításig megmaradt. Itt nem térhetünk ki ezek működési körülményeire, tanítói testületére és diákállományára, mert eddigelé ilyen jellegű összegzés nem készült.

Az unitárius iskolatörténetben három *gimnázium* és egy *főiskola* működéséről vannak adataink. Ezek közül kétségtelenül a legrangosabb, az anyaintézmény, a kolozsvári kollégium. Története az 1557-es országgyűlési határozattól eredeztethető<sup>9</sup>, s 1568-tól Dávid Ferenc vezetése alatt válik unitárius jellegűvé. 1693-ig az óvári kolostorépületben működik, s itt európai rangú tudósok, reformátorok oktatnak benne. Ekkor a katolikus követeléseknek engedve kénytelenek a Nagypiac, a mai Főtér plébániaházzal szomszédos három épületébe költözni, majd 1718-ban innen is kiűzik őket, s a Magyar utcában nyomorúságos körülmények között tartják életben az intézetet. 1806-ra készül el a 19. század végéig használt barokk-klasszicista épületük, melyben már a kor színvonalán álló képzést tudnak nyújtani. Ebben a tanintézetben tanult és fejezte be tanulmányait évszázadokon át minden jelentős unitárius személyiség és valamennyi lelkész, tanár. Itt elég, ha csak a 19. század olyan öszmagyar viszonylatban számon tartott egyéniségeit említjük, mint a polihisztor Brassai Sámuel, a költő Szentiváni Mihály és Kriza János, a történész Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek és Kőváry László, a természettudós Berde Áron, az író Aranyosrákosi Székely Sándor valamint Gyallay Domokos.

A kolozsvári tanintézet történetének 20. századi alakulását az 1883-ban elfogadott középiskolai törvény készíti elő. Ennek alapján köt a fenntartó egyház államsegély-szerződést, majd kér támogatást az új Kossuth Lajos utcai épület felhúzására. Az 1901 őszen megnyitott, bentlakást és konviktust valamint egyházi irodákat magába foglaló Pákei Lajos tervezte pompás épület főkapuján máig olvasható az unitárius tanúgy jelszava: *Musis et virtutibus – Múzsáknak és eré-*

---

Kolozs, Szentivánlaborfalva, Torda, Tordátfalva nyújtott be igénylést iskolaépületeik visszaszolgáltatására.

9 A kolozsvári tanintézet történetére fő forrásaink: Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. [Kolozsvár], 1935. I–II. kötet; Gál Kelemen–Benczédi Gergely–Gaal György: *Fejezetek a kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Kolozsvár, 2007.

nyeknek. Az új épületben új igazgató kezében összpontosul a vezetés. Dr. Gál Kelemen a 20. század legnagyobb unitárius tanáregyénisége teszi az addigi főtanodát ténylegesen kollégiummá. Az EKT által 1903-ban jóváhagyott szervezeti felépítés a kollégium hét részegységét különbözteti meg: Főgimnázium, Papnevelő Intézet, Elemi iskola, Internátus, Konviktus, Iskolai kórház, Nagykönyvtár. Ezek közül csak az 1896 óta önállósult papnevelőnek van külön vezetése, a többiek a főgimnázium élén álló igazgatóság és a négyévenként választott kollégiumigazgató irányítja. Gál Kelemen rendre kidolgozza valamennyi részegység szabályzatát, szigorúan ellenőrzi azok betartását. Összetartja a tanári kart, fegyelmezi és munkára kényszeríti a diáktársadalmat, karban tartja a hatalmas épületet. Ezek mellett még tudományos kutatómunkát is folytat. A világháborút követő hatalomváltozás után pedig a magyar kisebbségi iskolaügy teoretikusa. Gál negyedszázados igazgatósága a következő 23 évre is kijelölte a kereteket, s ennek megfelelően irányítottak a következő igazgatók: Borbély István (1925–1928), Gálffy Zsigmond (1928–1944), Bodor András (1945–1948). Rajtuk kívül a 20. századi tanári karból még kiemelkedik a nyelvészkedő-irodalmár Kiss Ernő, Pálffy Márton, Barabás Ábel, s a költőként közismert Létay Lajos. A történész Kelemen Lajos, a fizikus László Tihamér, a természettudós Nyiredy Géza, Gelei József az egyetemi-tudományos világban, Tóth István rajztanár pedig a művészek sorában szerzett magának hírnevet.

A gimnáziumi diáktársadalom évi 300 fő körül mozgott. A tanulók órákon kívül önképzőkörökben, olvasóegyletekben, sport- és zeneegyletekben tevékenykedtek szaktanárok felügyeletével. A nagy múltú, Kriza János nevét viselő önképzőkör több-kevesebb rendszerességgel *Remény* címmel kéziratos diáklapot adott ki. E lap hasábjain kezdett közölni Ligeti Ernő, Indig Ottó, Balázs Ferenc, Lakatos István, Jakab Géza, Székely [Szabédi] László, Kemény János, Mikó Imre, Székely [Kormos] Gyula a későbbi írók közül. A számok illusztrálásával kitűnik Müller [Merész] Gyula, Botár István, Ferenczi Sándor, Nagy Albert. A cserkészetből kinövő aero-kör rendkívüli teljesítménye, hogy 1938 januárjában népes közönség előtt felrepíthetik első saját építésű vitorlázó repülőjüket. A diákok munkálkodását és életkörülményeit különböző alapok és alapítványok támogatják. Az iskola szertárai, múzeumi gyűjteményei nagyban segítik az oktatást, néha a kikapcsolódást is. Különös jelentőségű a Nagykönyvtár, melyet egy-egy felelős tanár vezet, s ösnyomtatványokkal, régi magyar kiadványokkal, kéziratokkal rendelkezik, az unitárius irodalom leggazdagabb gyűjteménye. Teljes álmánya megközelítette a 80 000 tételt.

A kollégium a félszázad során három hatalomváltozáson esett át. Az első világháború alatt helyiségeit katonai kórháznak foglalták le. Majd a romániai tanügyi rendszerbe kellett beilleszkedni: átvenni a román tanterveket, egyes tárgyakat románul oktatni, a felekezeti iskolákat magánintézeteknek minősítették, az érettségit úgy megszigorították, hogy különösen a kisebbségi iskolákból a fiata-

lok nagy része elbukott. A tanárokkal hűségesküöt tettek, majd nyelvvizsgára, aztán képességvizsgára kényszerítették őket. Az 1940-es bécsi döntés után a dél-erdélyi menekült-áradat, majd a háborús viszonyok tették próbára a tanár-diák közösséget. Végül a román kommunista rendszer 1948 augusztusában az összes felekezeti iskolát megszüntette, államosította.

Az unitáriusok egyetlen főiskolája a kolozsvári kollégiumból nőtt ki. Csak az 1840-es évektől szerveztek a papi pályára készülőknél külön két- majd hároméves tanfolyamot. Rendszerint a püspök, a kolozsvári lelkész- és a gimnáziumi tanárok oktatják a teológusokat. 1872-től alkalmaznak külön teológiai tanárt Simén Domokos személyében, utóda 1879-től Boros György. Boros 1896-tól a „Papnevelő” dékánja, a következő évtől már minisztériumi engedéllyel a teológusok az egyetemen hallgathatnak egyes tárgyakat. Tulajdonképpen az 1901-ben megnyitott új épületben válik külön felsőoktatási egységgé a teológia négy évfolyammal, 1909-től négy tanszékkal (rendszeres teológia, ószövetség, újszövetség, egyháztörténelem-jog). Neve Unitárius Teológiai Intézet, majd 1915-től Akadémia. Új szervezeti szabályzatát 1915-ben hagyja jóvá az Egyházi Főtanács. Ekkortól hat tanszékkal számolnak (új: gyakorlati teológia, bölcsészet-neveléstudomány). Valójában ritkán töltik be valamennyi tanszéket. 1928/29-től bevezetik az V. gyakorlati évfolyamot. Az egyetemhez fűződő kapcsolat 1919-től 1940-ig szünetel. 1930-tól engedélyezik nők felvételét is a teológiára. A fél évszázad alatt egy-egy tanévre átlagosan 22,5 diák esik, ezekből egy-egy évfolyamra 5 diák jut. A mintegy 270 hallgató közül 189-en tettek lelkészi vizsgát. A teológusoknak is volt önképzőköre, dalárdája. Továbbképzésként egy-két évet tölthettek Oxford, Manchester, Chicago teológiai intézeteiben vagy a Harvard Egyetem teológiai karán. Gyakorlatilag minden magyar unitárius pap Kolozsvárt szerezte alapképzését. A legtehetségesebbek teológiai tanári vizsga után kerülhettek be a tanári karba. Józan Miklós kivételével valamennyi 20. századi püspök teológiai tanár volt megválasztása előtt, sőt néhányan tovább is tanítottak. A tanári karból különösen kiemelkedik a Magyar Tudományos Akadémia által tagságra méltatott filozófus-pedagógus Varga Béla, az irodalomtörténész Borbély István, az író-szónok Szent-Iványi Sándor. A Teológiai Akadémiát állami utasításra 1948 őszén beolvasztották az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetbe.

Az unitárius iskolatörténet a kolozsvári kollégium főgimnáziuma mellett még két gimnáziumot tart számon. Múltját tekintve a kolozsvárral szinte versenyez a tordai.<sup>10</sup> Erdély szellemi fővárosa, Kolozsvár, és a fejedelmi székhely,

10 A tordai tanintézet történetére fő forrásaink: Varga Dénes: *A tordai Unitárius Gimnázium története*. Torda, 1907.; Gál Kelemen: *A tordai Unitárius Gimnázium történetéből*. Keresztény Magvető 100. évf. 1994. 2. sz. 80–88.; Gaal György: *A tordai unitárius iskola az erdélyi művelődés szolgálatában*. Uo. 102. évf. 1996. 3–4. sz. 197–217. (Kötetben: *Uő. Múzsák és erények jegyében*. Kolozsvár, 2001. 64–93.)

Gyulafehérvár között fekvő Torda városa vetekedett emezek politikai jelentőségével. 127 országgyűlést tartottak itt, köztük a reformáció korában a lutheránus vallást (1557), a kálvini hitelveket (1564) elismerőket, s a híres 1568-ast, melyet a vallásszabadság első törvényesítéseként értékelnek, s melynek nyomán létre jöhetett az unitárius felekezet. Akárcsak Kolozsvárnak, Tordának is a teljes lakossága rövidesen unitárius hitre tért, s valószínűleg a templom mellett működő városi iskola vált fokozatosan unitáriussá. 1589-ben a Rákos patak partján épített első épületére egy latin nyelvű emléktábla utal. Két tantermében a rektor és egy-egy kollaborátor tanított. 1710-ig 27 rektor neve maradt fent, közülük kiemelkedik Bogáti Fazakas Miklós zsoltafordító költő és Csanádi Pál, a későbbi orvosdoktor és püspök. Az itteni tehetségesebb diákok Kolozsvárt folytatták tanulmányaikat. A labanc pusztítást követően 1711-ben indul meg újra a tanítás. Műtán 1721-ben a piaci templomot katonai segítséggel visszafoglalják a katolikusok, az iskola auditoriuma szolgál templomként is. 1791–92-ben építik fel az iskola telkére az új unitárius templomot. Az iskola toldott-foldott épületben működik, s a kisdia-  
kok az elemi oktatást követően három-négy évig latin nyelvtant, majd két évig poétikát és retorikát tanulhattak. Innen útjuk továbbra is a kolozsvári főiskolára vezetett. A két felső osztályban a rektor, a többiekben kollaborátorok oktattak. A tanulók az Aranyosmentéről és a Székelyföldről is jöttek, a bentlakásban laktak. A székelykeresztúri algimnázium 1793-as megnyitása után a székelyföldi diákok száma erősen megcsappant. Itt volt rektor az 1830-as években Aranyos-rákosi Székely Sándor, a későbbi püspök, s innen indultak Uzoni Fosztó István és Kőváry László történészek.

A forradalmat követően csak az új, öt tantermes iskolaépület elkészültével (1866) kap nyilvánossági jogot az iskola, s ötosztályos gimnáziumként működik. A tanári kar rendszerint négy tanárból és négy köztanítóból áll. Ekkor már elemi is működik az épületben. A tanárok közül kétévenként választanak igazgatót. A kiegyezés után ez Torda egyetlen gimnáziuma, s nem képes az elvárásokat kielégíteni. Úgyhogy 1877-ben a város minisztériumi engedélyt kap egy polgári fiú- és egy polgári leányiskola felállítására. Pálfi Károly igazgató javaslatára 1878 augusztusában a főtanács engedélyezi, hogy az egyház 20 évre az államnak bérbe adja az épületet, polgári iskola otthonául. Az elemi és a bentlakás megmarad egyházi kezelésben, a felekezet saját tanáraival taníttathatja a latint és a görögöt a jelentkezőknek, hogy azok minden nehézség nélkül Kolozsvárt folytathassák gimnáziumi tanulmányaikat. Idővel a diákok e nyelvórákról elmaradnak, 1892-ben oktatásuk megszűnik, s az iskola teljesen állami jelleget ölt. A szerződést kétszer meghosszabbítják, de a századfordulón egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a felekezet rosszul jár a bérbeadással. Mivel az állam amúgy is külön épületet szándékozik emeltetni, 1904-ben kölcsönösen elfogadják a szerződés felmondását. 1905-től még az unitárius elemi is beszüntetik, hogy legyen pénz az Unitárius Algimnázium beindítására. Először az I–II. osztályok létesülnek, majd fokoza-

tosan épül ki az oktatás. Varga Dénes az igazgató, teológiát, majd földrajz–történelem, utóbb görög–latin szakot végzett. Ő írja meg a tordai iskola történetét 1907-ben. Az unitáriusok Tordára újabb tanárokat is alkalmaznak, köztük [Gyalay] Pap Domokost, a későbbi író-szerkesztőt. Az állam azonban a város kérésére 1908-tól főgimnáziumot állít fel Tordán, mely az Unitárius Algimnáziumból nő ki, s az új, díszes épület felhúzásáig (1911) bérbé veszi az unitáriusok helyiségeit, tanáraikat is alkalmazza. Tehát három évig tart az újból beindított unitárius iskola működési ideje.

Ezzel azonban nem ér véget Tordán az unitárius iskoláztatás. A hatalomváltozást követően az állami főgimnázium román tannyelvűvé válik, ezért 1919-ben a Rákos menti épület tantermeiben megnyílik a nyolcosztályos Unitárius Főgimnázium. Igazgatását Varga Dénesre bízák. 1920 nyarán tartják az első érettségit. 1921/22-ben Major Sándor az igazgató, melléje két felügyelő gondnokot választanak. 1922/23-ban 250 tanulóval indul az oktatás, s a fiatalon elhunyt Major helyére Fogarassy Gézárt választják igazgatóul. Minthogy 1922-ben a főgimnázium nem kapja meg a nyilvánossági jogot, legalább egy algimnázium engedélyezését kérvényezik. Miután erre sem jön jóváhagyás, a szülők és a társegyházak nem vállalják az iskola magánintézeti működtetését: 1923 őszén szétoszlik a diákság. Mindössze négy évig állott fent az újjáalakított tanintézet. Akkor senki sem gondolta volna, hogy az állami főgimnázium alapításának százados évfordulóján Torda újra érettségit nyújtó önálló magyar iskolát kap.<sup>11</sup> A tordai algimnázium Orbán Balázs szerint évszázadokon át volt „szellemi világitótornya nemcsak Torda városának, hanem nagy kiterjedésű vidékének is.”<sup>12</sup>

A 18. század végére vallási szempontból Kolozsváron és Tordán is kisebbségbe kerültek az unitáriusok. A hívek több mint kétharmada a Székelyföldön élt, s ha az elemi osztályok után tovább akarták taníttatni gyermekeiket, kénytelenek voltak e két város valamelyikének gimnáziumába íratni őket. A nagy távolság és a költségek sokakat elriasztottak a magasabb iskolázástól. Márpedig a felvilágosodás hatására egyre nőtt a képzés iránti igény. Így a homoródalmási zsinat 1793. július 10-én határozatot hozott egy olyan, *székelykeresztúri* gimnázium létesítéséről, amelyben a retorikáig tanulhassanak a fiatalok, s a legtehetségesebbek aztán Kolozsvárt fejezzék be tanulmányaikat. Az intézetet lényegében a tordai mintájára szervezték.<sup>13</sup> Első tanára a német egyetemeken képzett, száz évet élt

11 2008 szeptemberében nyílt meg Tordán a református egyház visszaszolgáltatott épületeiben a magyar tannyelvű Jósika Miklós Elméleti Líceum.

12 Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, 1889. 254.

13 A székelykeresztúri tanintézet történetének fő forrásai: A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme. Összeállította: Sándor János. Székely-Keresztur, 1896.; *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története*. Szerkesztette: Fekete János. Kolozsvár, 1993.; Molnár István: *A székelykeresztúri Unitárius Főgimnázium és az erdélyi művelődés*. Keresztény Magvető 102. évf. 1996. 3–4. sz. 185–196.

Abrudbányai Szabó Sámuel lett, az ő idejében épült az első, viszonylag primitív iskolaépület. 1826-ra készült el a tágasabb, emeletes téglaeépület. A kiegyezéskor öt osztályos gimnáziumként állapodott meg az iskola. A magyar állami tanügyi rendszer azonban csak 4 vagy 6 osztályos algimnáziumot ismert el. A helybeliek a hatosztályosra való növelést igyekeznek elérni, de az egyházi központ – anyagi alapok híján – a fejlesztést egyre halogatja, Végül az 1902-es főtanács engedélyezi 1904 őszétől a VI. gimnáziumi osztály megnyitását. Ehhez két új tanárt kell alkalmazni. Ekkoriban folynak az államsegély ügyében a tárgyalások. Ezt csak úgy kaphatja meg a tanintézet, ha az egyház kimondja a főgimnáziummá fejlesztés igényét. A szerződés 1908 nyarán jön létre, eszerint már 14 tanárt alkalmaznak, egy részüket az állam fizeti és nevezi ki. A szerződés teszi lehetővé a Pákei Lajos tervezte korszerű, emeletes épület felhúzását 1913–14-ben. Felavatására már háborús körülmények között kerül sor. Az új épületben beindulhat a VII., egy év múlva a VIII. osztály: 1916-ra fejlődik ki a főgimnázium, ekkor rendeznek először érettségit. A korábbi 150–160 fős létszámról ekkoriban 200 fölé emelkedik a diáktársadalom száma, 1919/20-ban túlhaladja a 350-et, majd újra csökken a bécsi döntésig, azután 300 körül állandósul.

A keresztúri gimnáziumot is sújtják a felekezeti iskolákat próbára tevő román állami rendelkezések, de itt még az egyházi központ mostoha viszonyulásával is szembe kell nézni: a gazdasági válság hatására 1930-ban határozatot hoznak, amelynek értelmében az egyház csak egyetlen teljes gimnáziumot fog fenntartani, a másikat – a keresztúrit – visszafejleszti algimnáziummá. Mellette majd egy Téli Gazdasági Iskolát indít be. A határozat lehetőséget nyújt az felső osztályok „társadalmi úton” való fenntartására. A tanári kar, a szülők és a vendiákok összefogásával sikerül megtartani a teljes főgimnáziumot, s mellette beindul a gazdasági iskola is, amely 1948-ig működik. 1938-ban a főtanács – méltányolva a székelyföldi hívek hétéves kitartását – újra beiktatja a felső gimnáziumi osztályok költségeit a közalapba. Az iskola 1940-ben felveszi legnagyobb alapítványtevője, báró Orbán Balázs nevét. Mint főgimnáziumot államosítják 1948-ban.

A gimnázium kiépítésében a legnagyobb szerepet a fél évszázadig igazgató Koronka József játszotta. A 20. század elején az iskola történetének első száz évét feldolgozó Sándor János az igazgató, őt követően a háború és a hatalomváltás idején a klasszika-filológus Papp Mózes vezeti az intézetet. 1920-tól utóda Gálfalvi Sámuel magyar–német szakos tanár. Egy évig a történészként is becsült Szentmártoni Kálmán az igazgató, majd az 1930-as évek közepétől két-három évenként más-más tanár vezeti az iskolát. Árkosi László matematika-fizika szakosra hárul a gimnázium átadása az államnak. A tanári karból még kiemelkedik az akadémiai tagsággal megtisztelt pedagógus, Kozma Ferenc, az iskola muzeális gyűjteményeiből városi múzeumot kifejlesztő földrajz–történelem szakos Molnár István, a zenetanár és cserkészvezető Péterffy Gyula. A 19. századi híres tanítványok mind Kolozsvárt fejezték be tanulmányait, és hogy az ottani iskola



is büszkeségeinek tekinti őket. A 20. századi diákok sorából Kovács Lajos, Ben-  
cze Márton, Szabó Árpád püspökök, Szabó Gyula író, Borbáth Károly történész,  
Pap István mezőgazdász akadémikus, valamint Borbáth Dániel református teoló-  
giai tanár emelkedik ki.

Az iskola 1797-től kifejlődő könyvtárát Jakab Elek könyvgyűjteménye tette  
országos jelentőségűvé, gyarapítására Berde Mózes rendelt adományt. Több mint  
30 000 kötetes állományát 1948-ban elszakították az iskolától, majd 1957-ben  
Marosvásárhelyre szállították, ahol egy része szétszóródott.

Összefoglalva: a 20. század első felében 33–34 unitárius elemi iskola mű-  
ködött. A századelőtől Kolozsvárt folyt a főgimnáziumi és a főiskolai–teológiai  
oktatás. Tordán 1905-től 1908-ig Unitárius Algimnázium, majd 1919-től 1923-ig  
Unitárius Főgimnázium iskolázott be diákokat. Székelykeresztúron 1904-ig öt-,  
majd hatosztályos algimnázium, 1916-tól pedig főgimnázium állt a fiatalok ren-  
delkezésére. Így tehát 1919–1923 között három főgimnáziummal is rendelkezett  
az egyház. A hatalomváltást követően 1919-ben beindítottak Székelyudvarhelyen  
is egy Unitárius Polgári Iskolát, de ez csak két évig tudott működni. Székelyke-  
resztúron 1943 őszén nyílt Unitárius Polgári Fiúiskola, ez csak egyetlen évig állt  
fenn. Az 1930-ban létesített Téli Gazdasági Iskola viszont az államosításig műkö-  
dött, 1947-ben arról tárgyalt az EKT, hogy kétéves gyakorlati gazdasági iskolává  
fejlesszék, s ehhez a Földművelésügyi Minisztérium támogatását kérték.<sup>14</sup>

Az 1948-as „tanügyi reform” néven ismert, a felekezeti oktatást felszámoló  
törvény egy gazdag magyar iskolahálózatot sajátított ki és színtelenített el Romá-  
niában. Évtizedeken át elképzelhetetlennek tűnt újbóli kiépítése. Európai szintű  
politikai változások nyomán 1993-ban Kolozsvárt és Székelykeresztúron újra be-  
indulhatott az unitárius felekezeti oktatás.

---

14 Egyházi Képviselő Tanácsi Jegyzőkönyv 1947–1956. 329/1947 sz.

PÁL JÁNOS

## VISSZA- ÉS ELROMÁNOSÍTÁSI KÍSÉRLETEK IDEOLÓGIAI GYÖKEREI A SZÉKELYFÖLDI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉGEKBE (2.)

### Térítési technikák, módszerek

Románia 1923. évi alkotmányának első paragrafusa szerint „a Román Királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam.”<sup>1</sup> Az ország demográfiai viszonyai és az alkotmányosan deklarált elv között azonban összeegyeztethetetlen el-  
 lentmondás feszült egymásnak, mivel Románia lakosságának jelentős hányadát kisebbségek alkották. Az alkotmányban megfogalmazott és rögzített nemzetpolitikai irányelvet azonban minden kormány és pártpolitikai színezettől függetlenül a magáévá tette és mindent elkövetett annak mielőbbi megvalósításáért. Így vehette kezdetét az az erőszakos és agresszív elrománosító politika, amelyet a nemzeti kizárólagosságra való törekvés és etnikai intolerancia jellemezett.<sup>2</sup> Az elsősorban magyar kisebbség ellen irányuló támadás gazdasági, kulturális, vallási és politikai síkon zajlott, térítési technikák és eszközök széles skálájának alkalmazásával. Hatékony segítséget és kiindulási alapot nyújtott ebben a törvényalkotás eszköze, sorozatban fogadva el kisebbségeket súlyosan diszkrimináló törvényeket, rendeleteket (földbirtokreform-törvény, Anghelescu-féle iskolatörvények és rendeletek, nemzeti munkavédelmi törvény stb.).

A Székelyföldön alkalmazott technikákat módszerük alapján két nagy kategóriába csoportosítottuk: közvetett és közvetlen technikákra. Az első csoport-

1 *Magyar Kisebbség*. 1995. I. évf. 2. sz. 81.

2 Cosarca György sepsiszentgyörgyi ügyvéd nyilatkozata a *Curentulban*, melyet az *Ellenzék* közölt le: „A Székelyföldön, Csík, Udvarhely, Háromszék vármegyében, a kisebbségi hivatalnokok azonnal elbocsátandók politikai vagy más egyéb érdemre való tekintet nélkül, azoknak a helye pedig kizárólagosan románokkal töltenő be. Kisebbségi ember eleve kizárható minden állásból, legfeljebb alantas állásokra alkalmaztassanak.” *Ellenzék* 1934. LV. évf. 172. sz.; Ugyancsak az *Ellenzék* közli dr. Vasile N. Caparescu *A főtéri madárjlesztő* című írását, amely a *Dacia Nouă*-ban jelent meg. „A főtéren, még a magyar uralom ideje óta, dacol a román közvéleménnyel Mátyás szobra. Minden józan eszű és hazafias érzelmű ember azt hitte volna, hogy Erdélynek a magyar megszállás alóli felszabadításával egyidőben eltűnik az ocsmány emlékmű is. Az általános demokrácia vezető köreinek hallatlan gyávasága és nemzeti érzésének elemi hiánya kellett, hogy a félszeg mozdulatú, tátott szájú, nevetséges figurák, amelyek a nevezetes Mátyás szobrot alkotják, még mindig gúnyázhassanak városunk szépérezkéből.” *Ellenzék* 1934. LV. évf. 180. sz.